

فصلنامه پژوهشنامه نسخه‌شناسی متون نظم و نثر فارسی

سال سوم، شماره دهم، زمستان ۱۳۹۷

معرفی نسخ خطی «غررِ درر» حسینی سمرقندی

(زنده در قرن پنجم هجری قمری)<sup>۱</sup>

حسین پورشریف<sup>۲</sup>

دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد ساوه

دکتر رضا فهیمی<sup>۳</sup>

استادیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد ساوه (نویسنده مسؤول)

دکتر منیژه فلاحی<sup>۴</sup>

استادیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد ساوه

#### چکیده

هرچند پژوهشگران حوزه زبان و ادبیات فارسی، از دیرباز به تصحیح متون کهن ادب فارسی توجه ویژه‌ای داشته‌اند، برخی از این متون با گذشت قرن‌ها، هنوز احیا و تصحیح نشده‌اند. کتاب غررِ درر، اثر ابوالبرکات حسینی سمرقندی، یکی از همین متون اخلاقی است که با وجود دارا بودن حکایات آموزنده از صدر اسلام و گفتار بزرگان دین از پیامبر و صحابه و امامان گرفته تا اولیا و مشایخ، متأسفانه با گذشت قرن‌ها از نگارش آن، تاکنون تصحیح و چاپ نشده است. نگارندگان در این پژوهش در پی پاسخ به این پرسش‌ها هستند: «غرر درر» چگونه کتابی و دارای چه محتوا و نسخه‌هایی است؟ مؤلف آن، چه کسی

تاریخ پذیرش: ۹۷/۸/۱۹

۱ تاریخ وصول: ۹۷/۵/۱۸

۲ h.poursharif@gmail.com

۳ fahimi.ltr@gmail.com

۴ mahdisfallahi1377@gmail.com

با چه ویژگی‌های مذهبی و کلامی است؟ در آغاز این پژوهش، درباره نویسنده و محتوای کتابش سخن به میان آمده و در ادامه، به معرفی نسخه‌های موجود از *غرر درر* پرداخته شده است. این پژوهش با بررسی ویژگی‌های رسم‌الخطی و املائی نسخه پایه پایان می‌پذیرد. پژوهش حاضر با روش تحقیق توصیفی تحلیلی انجام شده و از نظر ابزار نیز کتابخانه‌ای است. از طریق بررسی سلسله‌سند‌های احادیث و اقوال کتاب و شناسایی مشایخ و استادان ابوالبرکات و شخصیت‌هایی که در کتاب از آن‌ها یاد شده است چون صوفیان و محدثان، پی برده شد که نویسنده *غرر درر* در قرن پنجم هجری به دنیا آمده است. از نظر اعتقادی و کلامی، می‌توان حسینی سمرقندی را «صوفی سنی مذهب متأثریدی» دانست که ارادت خاصی نیز به اهل بیت پیامبر (ع) داشته است. نگارندگان با بررسی *غرر درر* به این نتیجه رسیدند که کتاب از لحاظ ساختار و محتوا به سبک *تنبيه الغافلین* ابواللیث سمرقندی تدوین شده است.

### واژه‌های کلیدی:

محمد بن احمد حسینی سمرقندی، *غرر درر*، نسخه‌شناسی، تصحیح متن.

### ۱. مقدمه

هدف و غایت نقد و تصحیح علمی نسخ خطی کتاب‌ها، «آن است که از روی نسخ خطی موجود، نسخه اصلی یا قریب به اصل یک اثر را احیا و مرتب و مدون کنند و آن را به صورتی عرضه دارند که خواننده محقق و آگاه بتواند یقین و اطمینان حاصل کند که اگر اصل یک اثر را در دست ندارد، نسخه‌ای از آن دارد که به صورت اصلی و شکلی که مصنف و مؤلف اصل نوشته است، به نهایت درجه نزدیک است» (زرین کوب، ۱۳۵۶: ۲۷؛ نیز نک: مایل هروی، ۱۳۹۵: ۳۷۸).

تصحیح نسخه‌های خطی ادب فارسی، یکی از پژوهش‌های ارزنده‌ای است که محققان

می‌توانند برای ارتقابخشی زبان و ادبیات فارسی انجام دهند. حوزه ادبیات عرفانی و اخلاقی از حوزه‌های تأثیرگذار و مورد توجه در ادبیات است که از گذشته تاکنون آثار فراوانی را به جامعه ادبی شناسانده است. در این میان، تصحیح و معرفی آثار ناشناخته و بکر این حوزه ادبی، کاری ارزشمند و ضروری است. نسخه خطی غررِ درر اثر محمد بن احمد حسینی سمرقندی از همین گونه آثار است که اکنون با گذشت قرن‌ها از نگارش آن، مورد توجه و تصحیح قرار گرفته است. هدف این نوشتار، شناساندن حسینی سمرقندی (زنده در قرن ۵ ق) و بررسی اجمالی کتابش، غررِ درر، و معرفی نسخه‌های خطی این کتاب است.

«برخی کتاب‌های اخلاقی از گذشته تاکنون بر روش ترکیبی و مسلک تلفیقی به رشته تحریر درآمده و توانستند از روش نقلی، برهان و عرفان، بهره‌های وافر و وافی بجویند و تلفیق را گاه روایی - فلسفی، گاه روایی - عرفانی و گاه روایی، فلسفی و عرفانی قرار دهند؛ یعنی هم تسلیم قرآن و روایات، هم منقاد برهان و استدلال، هم مطیع عرفان و سلوک بوده‌اند؛ نمونه‌هایی از این گونه کتاب‌ها را بیشتر از قرن پنجم به بعد مشاهده می‌کنیم که به تدریج ترقی و تکامل یافته‌اند؛ به عبارت دیگر از قرن پنجم به بعد، روش‌های تلفیقی کاربرد بیشتر داشت؛ برای نمونه *احیاء العلوم* الدین از ابو حامد محمد غزالی (۴۵۰-۵۰۵ق)» (رودگر، ۱۳۸۳: ۱۴۵-۱۴۶). کتاب غررِ درر سمرقندی نیز یکی از همین کتاب‌های تلفیقی است که در ۸۴ باب با موضوع پند و اندرز، مزین به آیات و احادیث و حکایات و گفتار بزرگان دینی و پیران صوفیه تدوین شده است. واضح است که متنی چنین کهن، با دربرداشتن معارف دینی، اخلاقی و عرفانی، تا چه اندازه می‌تواند بر غنای آگاهی‌های ما از عصر مؤلف و طبقه (نسل علمی) او و نیز آموزه‌ها و گفتمان‌های غالب این عصر بیفزاید.

#### ۱-۱. پیشینه پژوهش

غررِ درر حسینی سمرقندی که می‌توان آن را از متون عرفانی و اخلاقی قرن پنجم هجری شمرد، مشتمل است بر حکایات آموزنده و حکمت‌ها و سخنان بزرگان دین از پیامبر و

صحابه و امامان گرفته تا اولیا و مشایخ که متأسفانه تاکنون تصحیح نشده است. همچنین درباره کتاب غرر درر و نویسنده آن و ویژگی‌های نسخه‌شناسی کتاب تاکنون هیچ تحقیق جداگانه‌ای انجام نشده است.

### ۲-۱. روش پژوهش

این پژوهش با روش تحقیق توصیفی تحلیلی انجام شده و از نظر ابزار نیز، کتابخانه‌ای است.

### ۳-۱. ضرورت و اهمیت پژوهش

از زمان تألیف کتاب غرر درر، قرن‌ها می‌گذرد و همچنان این اثر به صورت نسخه خطی باقی مانده است. لذا معرفی و بررسی نسخه‌های آن، از جهت اعتبار ادبی - زبان‌شناختی، مهم به نظر می‌رسد و تحقیق بر روی این اثر، در همین نگاه اول، ضروری و غیرتکراری است.

## ۲. بحث و بررسی

### ۱-۲. درباره نویسنده غرر درر

#### ۱-۱-۲. نام و لقب

با جست‌وجو در کتب تذکره و تاریخ ادبیات، تاکنون هیچ رد و نشانی از نویسنده غرر درر یافت نشده و تمام اطلاعات درباره وی - که بسیار هم اندک‌اند - مربوط به نسخه‌ها و منابع نسخه‌شناسی است. بر روی برگ آغازین نسخه کتابخانه کاظمینی یزد، عنوان کتاب و نویسنده آن، «غرر و درر لأبی البرکات محمد بن احمد الحسینی السمرقندی» (غرر و درر، برگ ۱) و در انجمله «الغرر و الدرر من تصانیف مولانا شریف ابوالبرکات السمرقندی» ثبت شده است (غرر و درر، برگ ۲۶۲). در دیباچه نسخه کتابخانه مرعشی، نویسنده این‌گونه شناسانده شده است: «شریف ابوالبرکات محمد بن احمد بن محمد الحسینی» (احادیث و اخبار، برگ ۱). در منابع نسخه‌شناسی نیز وی را این‌گونه معرفی کرده‌اند: «ابوالبرکات

محمد بن احمد بن محمد حسینی سمرقندی» (حسینی اشکوری، ۱۳۸۳: ج ۲، ۱۵۲)؛ «ابوالبرکات محمد بن احمد حسینی» (حسینی اشکوری، ۱۳۵۸: ج ۷، ۱۸۴)؛ «محمد بن احمد بن محمد الحسینی، ابی البرکات» (رؤوف ۱۹۷۴: ج ۵، ۷؛ دانش‌پژوه و افشار ۱۳۵۳: ج ۷، ۵۲۸). برخی منابع نیز با تردید، کتاب غررِ درر را به نویسنده منتسب کرده و آورده‌اند: «گویا از: شریف ابوالبرکات محمد بن احمد بن محمد حسینی» (نظری، ۱۳۹۲: ج ۴۲، ۸۰). بعضی از نسخه‌شناسان هم نویسنده کتاب را «نامعلوم» اعلام کرده‌اند (دانش‌پژوه، ۱۳۴۱: ۲۱۳ و ۲۱۴؛ ریاضی، ۱۳۷۴: ج ۱، ۲۱-۲۳). برگ نخست نسخه کتابخانه دهلی نیز نویسنده را به اشتباه «فخرالدین راهی» معرفی کرده است (کتابخانه دکتر ذاکر حسین جامعه ملیه اسلامیة دهلی، میکروفیلم: ۲۰/۱).

## ۲-۱-۲. تولد و مرگ

همان گونه که پیش از این بیان شد، به‌رغم تلاش فراوان نگارندگان این سطور، در کتب تذکره، هیچ اطلاعاتی در خصوص زندگی ابوالبرکات حسینی سمرقندی به دست نیامد؛ تنها از طریق سلسله‌سند‌های احادیث کتاب و شناسایی مشایخ و استادان وی - که در زیر می‌آید - می‌توان پی برد که نویسنده غررِ درر در قرن پنجم هجری و حداکثر تا نیمه قرن ششم می‌زیسته است و کتاب او را باید اثری متعلق به این دوره تاریخی شمرد.

## ۲-۱-۳. استادان

از بررسی متن کتاب و سلسله‌سند احادیث و آثار (اقوال صحابه) در آن می‌توان به سیزده استاد و شیخ روایت او دسترسی پیدا کرد که عبارت‌اند از: ۱. ابوالحسین محمد بن محمد السهلکی (م ۵۳۶ ق) (غررِ درر، برگ ۳ پ)؛ ۲. ابو جابر عبدالمجید بن محمود بن عمر المراغی (برگ ۷۱ ر و...؛ ۳. ابو جعفر المراغی (برگ ۱۲۷ ر)؛ ۴. ابُو جَعْفَرِ مُحَمَّدِ بْنِ أَحْمَدِ بْنِ حَامِدِ بْنِ عَبِيدِ الْبُخَارِيِّ (۳۹۴-۴۸۲ ق) (برگ ۱۲ پ و...؛ ۵. ابو منصور عبدالمحسن بن محمد البغدادی (م ۴۸۹ ق) (برگ ۶۲ ر، ۶۴ ر و...؛ ۶. ابو منصور محمد بن الهاشمی (م ۴۹۰

ه) (برگ ۱۵۹ ر)؛ ۷. ابو نصر محمد بن محمد بن علی الزینبی (۳۸۷-۴۷۹ق) (برگ ۷۶ ر و...؛ ۸. ابوالقاسم علی بن ابی یعلی الحسینی (م ۴۸۲ق) (برگ ۷۷ پ و...؛ ۹. ابوبکر بن احمد بن علی بن حسین بن زکریاء الطرشیشی (زنده در قرن ۵ ق) (برگ ۷ پ و...؛ ۱۰. بهرام بن ابی بکر البلخی (برگ ۳۰ پ)؛ ۱۱. عاصم بن الحسن بن عاصم البغدادی (م ۴۸۳ق) (برگ ۱۸۹ ر)؛ ۱۲. عمر بن حسن بن عبدالرحمن البُلخی (برگ ۱۹ ر و...؛ ۱۳. محمد بن احمد بن ابی المنی البروجردی (م ۵۳۸ق) (برگ ۱۲۴ پ).

نخستین فرد از مشایخ روایی او که تاریخ وفاتش در دست است، متوفای ۴۷۹ و آخرین آن‌ها متوفای ۵۳۸ هجری است. بدین ترتیب و با روشن شدن دوره زندگی برخی استادان و مشایخ روایی حسینی سمرقندی - که بین سال‌های ۴۷۹ تا ۵۳۸ هجری در گذشته‌اند - می‌توان به این جمع‌بندی رسید که او در سال ۴۷۹ بالغ و طبق سنت اهل حدیث، در سن روایتگری و اخذ حدیث<sup>۱</sup> بوده و بخش مهمی از زندگی خود (دست‌کم ۳۵ سال) را در قرن پنجم سپری کرده است.

## ۲-۱-۴. اعتقادات مذهبی و کلامی

### ۲-۱-۴-۱. مذهب

در منابع تاریخی، درباره مذهب و اعتقادات حسینی سمرقندی نیز سخنی به میان نیامده است؛ اما از طریق اطلاعات درون‌متنی نسخه می‌توان تا حدودی به آن دست یافت. با توجه به حکایاتی که از خلفای اهل سنت آورده و تعبیری که درخصوص آن‌ها به کار برده، باید وی را سنی مذهب دانست. مؤلف در همان آغاز کتاب، بر خلفا از ابوبکر تا امیر مؤمنان علی<sup>(ع)</sup> درود می‌فرستد (غرر درر، برگ ۱ پ) در جای‌جای کتاب نیز احادیث پیامبر<sup>(ص)</sup> را از خلفا نقل می‌کند (همان: برگ ۱۶ ر، ۲۱ پ، ۳۰ پ، ۴۸ ر و...). همچنین از تابعیان و اتباع تابعیانی که بر مذهب اهل سنت بوده‌اند، فراوان حدیث آورده است (مانند کعب الأحبار: غرر درر، برگ ۶۸ ر؛ مکحول شامی: برگ ۱۳۲ پ؛ ضحاک بن مزاحم: برگ ۶۷ پ و...).

## ۲-۱-۴-۲. ارادت به اهل بیت (ع)

شریف ابوالبرکات با اینکه از اهل سنت بوده، ولی همچون مشایخ/استادان اهل تصوف خویش، ارادت خاصی به اهل بیت (ع) داشته و در همان دیباچه کتاب، علاقه‌مندی خود را به این خاندان، نشان داده است؛ آنجا که پس از صلوات بر خلفا، با تعبیر «الامامین الشهیدین الحسن و الحسین» بر آن‌ها درود می‌فرستد (غررِ درر، برگ ۱ پ). همچنین با آوردن عبارت «صلوات بر... محمد مصطفی (ص)... باد و بر اهل بیت و فرزندان وی؛ همه، سادات ملت و اهل شریعت و همه، پاکان و پاکیزگان چون قطره باران - رضوان الله تعالی علیهم اجمعین -» (همان: برگ ۲ ر) به گونه‌ای به آیه تطهیر (احزاب: ۳۳) و معصوم بودن این بزرگان اشاره می‌کند. حسینی سمرقندی در لابه‌لای کتاب نیز از امامان علی، حسن، حسین، زین‌العابدین، محمدباقر، جعفر صادق و علی بن موسی (ع)، احادیث و حکایاتی نقل می‌کند (نک: غررِ درر، برگ ۷۴ ر، ۸۷ پ، ۹۲ ر، ۱۱۲ پ، ۱۲۸ ر، ۲۱۴ ر، ۲۲۰ پ و...).

## ۲-۱-۴-۳. ارادت به مشایخ و اولیای طریقت

حسینی سمرقندی ارادت خاصی به اولیای طریقت داشته تا جایی که معتقد است: «کرامت اولیا حق است و ایمان بدیش واجب و نص قرآن بدان ناطق است، قوله تعالی: اَنَا اَتِيكَ بِهٖ قَبْلَ اَنْ يَّرْتَدَّ اِلَيْكَ طَرْفُكَ [نمل: ۴۰]» (همان: برگ ۲۰۳ پ).

مؤلف با آوردن حکایات زیبا و حکمت‌های پندآموز از بزرگان صوفیه همچون ابراهیم ادهم، یحیی بن معاذ رازی، فضیل بن عیاض، رابعه بصری، بایزید بسطامی، سهل بن عبدالله تُسْتَری، ابوبکر واسطی، ابوبکر شبلی، سفیان ثوری، شقیق بلخی، ذوالنون مصری، ابوسعید خراز، ممشاد دینوری، ابوعلی رودباری، ابوعمرو اصطخری، ابونصر سراج، بُنان حمال، ابوبکر وراق، سَری سَقَطی، حاتم اصم، معروف کرخی، بشر حافی، ابراهیم خواص، ابو عبدالله انطاکی، حارث محاسبی، ابوالقاسم قشیری، جعفر خُلدی، ابوعلی دقاق، خیر النساج، ابراهیم آجری، ابو عبدالله هروی، جنید بغدادی، ابو عثمان مغربی، علی بن سهل

اصفهانی، احمد بن عطا آدمی، مالک بن دینار، محمد بن علی کتانی، ابو عبدالله بن خفیف شیرازی، یوسف بن اسباط، ابو حمزه خراسانی و...، تعلق خاطر خود را به مسلک اهل تصوف به روشنی نمایان ساخته است.

#### ۲-۱-۴. مشرع بودن در تصوف

در توجه و تأکید صوفیان به شریعت (به معنای خاص) و اعتنا به ظاهر و باطن، برخی از آن‌ها بیشتر به شریعت متمایل هستند، عده‌ای بیشتر بر حقیقت تأکید می‌کنند و گروهی نیز به جمع این دو گرایش دارند (مناوی، ۱۹۹۹: ج ۳، ۴۳۶). با توجه به شواهد موجود در کتاب، می‌توان ابوالبرکات را از گروه سوم دانست و وی را «صوفی مشرع» خواند: «ابوبکر دقاق گوید که: در بیابان با بنی اسرائیل می‌رفتم در خاطر من بگذشت که علم حقیقت، به خلاف شریعت است. هاتقی آواز داد: هر حقیقتی که ناتبع شریعت بود، آن کفر بود» (غرر در، برگ ۲۰۵ پ).

«هرچه از پیش مستی خیزد، حرام است بعضی از مطبوخ و غیرمطبوخ از هرچه کرده باشد از خرما و مویز و از خردل و از گندم و جو و مانند این، جمله حرام است» (همان: برگ ۷۲ پ).

#### ۲-۱-۵. اعتقادات کلامی

درباره باورهای کلامی حسینی سمرقندی باید گفت که وی را می‌توان از پیروان ابومنصور ماتریدی (م ۳۳۳ق) و فرقه «ماتریدی» - از فرقه‌های کلامی مشهور اهل سنت که پایگاه تاریخی آن‌ها سمرقند است - دانست. شواهد برخی از اعتقادات کلامی ماتریدی بیان شده در کتاب، همچون ممکن بودن رؤیت خداوند در جهان آخرت، تأکید فراوان بر توبه و بخشیده شدن تمام گناهان کبیره (مانند زنا و قتل) به واسطه آن، به شرح زیر است: «این حجاب‌ها که بردارند، از چشم‌های بندگان بردارند که از نظر محجوب‌اند؛ که خدا را هیچ چیز محجوب نکند. ایمان به دیدار، واجب است که مؤمنان روز قیامت، خدای تعالی

بی چون و چگونه ببینند، دلیل بر این، قوله تعالی: *وَجُوهٌ يَوْمَئِذٍ نَاضِرَةٌ إِلَىٰ رَبِّهَا نَاطِرَةٌ* [قیامة: ۲۲ و ۲۳] «غررِ درر، برگ ۴۶ پ».

«واجب است بر همه مسلمانان که توبه کنند از زنا؛ زیرا که گناهی عظیم است... پس چون حال چنین بود باید که توبه کند که پادشاه عالم می گوید: *وَهُوَ الَّذِي يَقْبَلُ التَّوْبَةَ عَنْ عِبَادِهِ* [شورا: ۲۵]» (همان: برگ ۱۴۱ پ).

«باید که هرکسی که خدای تعالی او را عقلی داده بود به زودی توبه کند و به درگاه حق تعالی بازگردد که توبه کردن، از جمله واجبات است که حق تعالی می گوید: *وَتُوبُوا إِلَى اللَّهِ جَمِيعاً أَيُّهَا الْمُؤْمِنُونَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ* [نور: ۳۱]». (همان: برگ ۵۷ ر - ۵۷ پ).

شایسته یادآوری است که ظاهراً ابوالبرکات برخی از این عبارات عقیدتی را بدون هیچ تغییر و تصرفی، از کتاب *تنبيه الغافلین* نوشته ابواللیث سمرقندی (از بزرگان فرقه ماتریدی) اخذ کرده است (برای نمونه نک: سمرقندی، ۱۴۰۹ق: ۵۲ و ۱۷۰). بدین ترتیب، دیدگاه پیش گفته درباره ماتریدی بودن وی تقویت می شود.

## ۲-۲. ویژگی های کتاب غررِ درر

### ۲-۲-۱. از نظر ساختار

کتاب با حمد و سپاس خداوند متعال و درود و ثنا بر محمد مصطفی (ص) و خلفای چهارگانه ایشان و دو امام شهید حسن و حسین (ع) و دو عموی بزرگوار پیامبر، حمزه و عباس آغاز می شود (غررِ درر، برگ ۱ پ). به تعبیر نویسنده، کتاب مشتمل است بر سخن رسول (ص) و بزرگان دین و معرفت و آراسته شده است به آیات و احادیث و سخنان و حکایات (همان: برگ ۱ پ). حسینی سمرقندی در ادامه، سبب تألیف کتاب را توضیح داده و عنوان کرده است که به خواهش شاگردانی که از درک زبان عربی قاصر بوده اند، کتاب را به فارسی نوشته است (همان: برگ ۲ ر). سپس فهرست مطالب کتاب آمده و عنوان ۸۴ باب آن ذکر شده است.

نگارندگان با بررسی کتاب‌های اخلاقی - روایی پیش از غرر درر دریافتند که حسینی سمرقندی در تدوین کتابش، شیوه همشهری خود، فقیه و متکلم نامدار قرن چهارم هجری، ابواللیث سمرقندی (م ۳۷۳ق) در کتاب *تنبيه الغافلین* را در پیش گرفته است: در آغاز هر باب، پس از عنوان باب، آیه قرآنی مربوط به آن موضوع بیان می‌شود. نویسنده پس از آن، حدیثی در موضوع باب آورده است. سعی وی بر این بوده است که سلسه‌سند این احادیث را به‌طور کامل تا رسیدن به پیامبر<sup>(ص)</sup> بیان کند. در ادامه، متن حدیث را به فارسی ترجمه می‌کند. نویسنده سپس برای تکمیل بحث و تفسیر آیه و بیان نکات درخصوص باب مربوط، به ذکر احادیث دیگر، اقوال صحابه (آثار) و گفته‌های دیگر بزرگان امت و صوفیان مشهور می‌پردازد. حسینی سمرقندی، با بیان حکایات آموزنده و اخلاقی، توانسته است موضوع هرکدام از باب‌ها را به‌خوبی تبیین کند. وی در پایان برخی از باب‌ها نظر فقهی و کلامی خود را نیز با عنوان «قال الشریف» و «قال الشریف ابوالبرکات» بیان کرده است.

از دیگر کتاب‌هایی که تا حدودی به این شیوه تدوین شده‌اند و از لحاظ زمانی، مقدم بر کتاب غرر درر هستند، می‌توان به *رسالة قشیریه ابوالقاسم قشیری* به عربی و کشف المحجوب هجویری به فارسی اشاره کرد.

## ۲-۲-۲. از نظر محتوا

بیشترین موضوعاتی که ابوالبرکات به آن‌ها پرداخته، اخلاقی است؛ موضوعاتی همچون اخلاص و ترک ریا، نیکی کردن در حق همسایه، منع سخن‌چینی، فروخوردن خشم، فضیلت عیادت بیمار، حیا، حق والدین و منع غیبت. البته به چند موضوع کلامی و فقهی نیز اشاره کرده است؛ مانند ثواب وضو، فضیلت بانگ نماز، فضیلت نماز جماعت، فضیلت قرآن، فضیلت زکات، منع اکل ربا، حج و عمره، حق شوهر بر زن، حق زن بر شوهر. گفتنی است ابوالبرکات در انتخاب موضوع نیز از ابواللیث تبعیت کرده و حتی بیشتر عناوین باب‌های کتابش را عیناً از *تنبيه الغافلین* گرفته است؛ مانند ابواب *صلة الرحم*، حق

الجار، الصبر علی المصیبة، الاحسان الی الیتیم؛ گاه نیز عناوین را با تغییراتی جزئی آورده است مانند «الصبر علی البلاء والشدة» و «فضل شهر رمضان» (سمرقندی، ۱۴۰۹ق: ۱۱۷ و ۱۵۲) که آن‌ها را به صورت «الصبر علی الشدة والبلاء» و «فضائل شهر رمضان» (غُررِ دُرر، برگ ۹۵ ر و ۱۲۰ پ) به کار گرفته است. گاه نیز در برخی عناوین باب‌ها کاهش صورت گرفته مانند «عذاب القبر و شدته» و «صفة الجنة و اهلها» (سمرقندی، ۱۴۰۹ق: ۱۶ و ۲۷) که شده‌اند «عذاب القبر» و «صفة الجنة» (غُررِ دُرر، برگ ۳۰ پ و ۴۵ ر) یا افزایش دیده می‌شود مانند «التوبة» و «حفظ اللسان» (سمرقندی، ۱۴۰۹ق: ۴۶ و ۱۰۰) که به صورت «التوبة والندامة» و «حفظ اللسان و قلة الكلام» (غُررِ دُرر، برگ ۹۵ ر و ۱۲۰ پ) آمده‌اند.

حسینی سمرقندی در استفاده از کلام بزرگان و مشایخ و همچنین حکایات اخلاقی نیز نیم‌نگاهی به تنبیه الغافلین داشته و برخی از عبارات را به‌طور کامل از آن کتاب گرفته و به فارسی ترجمه کرده است. به ذکر نمونه‌ای بسنده می‌کنیم که در تنبیه الغافلین ذیل باب «اهوال القيامة و افزاعها» آمده و در غرر درر در باب «فی آخر احوال یوم القيامة»:

«وروی عن معاذ بن جبل - رضی الله عنه - عن النبی صلی الله علیه وسلم انه قال: لا تزول قدما عبد حتی یسأل عن أربع: عن عمره فیم أفناه، وعن جسده فیم أبلاه، وعن علمه فیم عمل به وعن ماله من أين اکتسبه و فیم انفق» (سمرقندی، ۱۴۰۹ق: ۲۵).

«معاذ بن جبل - رضی الله عنه - گوید که روز قیامت هیچ بنده‌ای قدم از جای خویش برندارد تا وی را از چهار چیز پرسند: از عمرش که در چه به سر بردی؛ و از تنش که به چه مشغول کرده بودی؛ و از عملش که چه کردی به آنچه که دانسته‌ای؛ و از مالش که از کجا کسب کرده‌ای و بر چه نفقه کرده‌ای» (غُررِ دُرر، برگ ۳۹ پ).

پس با توجه به ویژگی‌های محتوایی کتاب غرر درر، می‌توان آن را کتابی در اخلاق دانست که به سبک کتاب تنبیه الغافلین ابواللیث سمرقندی و البته با محتوایی نسبتاً متفاوت و با ذوق و سلیقه‌ای دیگر تدوین شده است.

### ۳-۲-۲. سبب نگارش کتاب

با آنکه تا زمان تألیف کتاب (اواخر قرن ۵ ق)، غالب کتاب‌های اخلاقی - روایی (اخلاق نقلی) به زبان عربی نگاشته می‌شده است،<sup>۲</sup> ابوالبرکات حسینی سمرقندی کتاب را به زبان فارسی می‌نگارد و دلیلش را هم این‌گونه بیان می‌دارد: «به پارسی کردن این کتاب، التماس متعلمان بود که فهم ایشان از ادراک عربیت قاصر بود و نیت ایشان طلب علم صادق بود. این کتاب به پارسی جمع کردیم تا همه‌کس دریابند و استقصار کردیم در این به امید آنکه ان‌شاءالله تعالی ما را به دعای خیر یاد دارند و از وی یاری و توانایی خواهند» (همان: برگ ۱ پ - ۲ پ).

### ۴-۲-۲. کتاب‌های دیگر با نام غرر دُر

کاوش‌های نگارندگان نشان داد که هفت کتاب دیگر نیز با عنوان «غرر درر» یا «غرر و درر» و واژه‌های نزدیک به آن‌ها تألیف شده‌اند که عبارت‌اند از:

۱. غرر و درر: با نام کامل *غرر الحکم و درر الکلم*، کتابی است شامل گفتارهای امام علی<sup>(ع)</sup> نوشته عبدالواحد تمیمی آمدی.
۲. غرر درر: شامل اشعار منسوب به حضرت علی<sup>(ع)</sup> با ترجمه فارسی (دانش‌پژوه و حاکمی، ۱۳۶۲: ج ۱۱ و ۱۲، ۹۷۹).
۳. غرر و درر: نسخه‌ای است منظوم و مثنوی به زبان‌های فارسی و عربی مشتمل بر حکایات و تمثیلات و اخبار و روایات در وصف مقامات رزمی و بزمی شگرف و خسروانه محمدشاه تغلقشاه هندی قرن هشتم هجری (کامروز، ۱۳۵۶: ۵۲۰).
۴. غرر درر: مؤلف ناشناخته. نسخ خطی کتابخانه بوسای ترکیه، شماره ۱۵۴. این نسخه را مرحوم منزوی به اشتباه همین نسخه غرر درر حسینی سمرقندی دانسته است (منزوی، ۱۳۸۲: ج ۶، ۵۳۴)؛ درحالی‌که نگارندگان این سطور پس از مشاهده و مطالعه نسخه بوسا دریافتند که این نسخه، غرر درر دیگری از نویسندگانی نامعلوم است.
۵. *غرر الدرر*: وابسته به *احیاء علوم‌الدین* محمد غزالی است که در آن، بخش‌هایی از کتاب، انتخاب و ترجمه شده است. این نسخه برای حدود قرن ۷ و ۸ هجری است (درایتی، ۱۳۹۱: ج ۲۳، ۳۸۰).

۶. غرر و درر (منتخب غرر الفوائد): این کتاب برگزیده‌ای است از کتاب غرر الفوائد و درر القلائد یا همان امالی سید مرتضی علم‌الهدی (همان: ج ۲۳، ۳۹۴).

۷. الغرر و الدرر: منتخبی از کلمات امیرالمؤمنین علی<sup>(ع)</sup> است که به ترتیب حروف الفبای کلمه نخست حدیث بیان شده و غیر از کتاب غرر الحکم آمدی است (همان: ج ۲۳، ۳۹۶).

### ۳-۲. معرفی نسخه‌های غررِ درر

نگارنده با بررسی فهرست نسخه‌های خطی و عکسی کتابخانه‌های ایران و نیز دیگر کشورها، هشت نسخه خطی از کتاب غررِ درر حسینی سمرقندی شناسایی کرد که عبارت‌اند از:

#### ۱-۳-۲. نسخه کتابخانه مجلس

این نسخه به شماره ۵۱۱۵۱۶ (IR۱۰-۳۹۹۹۳) با این مشخصات در فهرست کتابخانه مجلس شورای اسلامی (تهران) به ثبت رسیده است: «غررِ درر (گویا از شریف ابوالبرکات محمد بن احمد بن محمد حسینی) / زبان اثر: فارسی؛ محل کتابت: مدرسه چلبی در حلب؛ کاتب: خضر بن حسین الباینی (؟)؛ تاریخ کتابت: یکشنبه ۱۲۱۶ق؛ ۴۷۴ ص، سطور مختلف، ۱۶×۵/۱۲ سم؛ آغاز: بسملة الحمد لله القديم الفاطر العظيم القادر القوسى القاهر الغنى الذى تقدس ذاته و تعالت صفاته...؛ انجام: که این بیچارگان و ضعیفان که بدرگاہت امید دارند یا رب که بیدار خود را همه شاد گردانی و کافه اهل اسلام را بی نصیب مگردان و الحمد لله برحمتک یا ارحم الراحمین؛ عناوین متن به سنگرف؛ جلد: گالینگور قهوه‌ای، با زمینه گل و بوته و پرنده؛ نوع خط: تحریری. در این نسخه برخی اوراق جابه‌جا شده‌اند. در آغاز و پایان نسخه، یادداشت‌هایی پراکنده و نقش چندین مهر آمده است و چند یادداشت تملک نیز دیده می‌شود» (نظری، ۱۳۹۲: ج ۴۲، ۸۰).

#### ۲-۳-۲. نسخه کتابخانه میرزا محمد کاظمینی یزد

این نسخه در کتابخانه میرزا محمد کاظمینی یزد با شماره ۴۶۳ به ثبت رسیده است.

مشخصات این نسخه، بر پایه فهرست این کتابخانه بدین قرار است: «غرر و درر (اخلاق - فارسی) / از: ابوالبرکات محمد بن احمد بن محمد حسینی سمرقندی، به خط نستعلیق، شیخ عزیز پوری بن حسن بن احسان اولاد میرعلم از اولاد بابا حمزه؛ تاریخ کتابت: اول رمضان ۱۲۴۶؛ عناوین متن به مشکی درشت یا سنگرف؛ جلد: تیماج مشکی ضربی فرسوده؛ ۱۳۲ گ، ۲۳ س، ۳۰×۲۰ سم. در دو برگ آخر، چندین یادداشت متفرقه و اشعاری به فارسی و عربی و تاریخ تولدی به سال ۱۳۴۴ دیده می‌شود. در حاشیه برخی اوراق، تاریخ‌های تولد و وفات متفرقه‌ای از سده سیزدهم و چهاردهم آمده است» (حسینی اشکوری، ۱۳۸۳: ج ۲، ۱۵۲).

### ۲-۳-۳. نسخه کتابخانه دکتر ذاکر حسین جامعه ملیه اسلامیة دهلی

این نسخه در فهرست کتابخانه دکتر ذاکر حسین جامعه ملیه اسلامیة دهلی به شماره ۷۳ و با این مشخصات به ثبت رسیده است: «نام کتاب: درر غرر؛ نویسنده: فخرالدین راهی؛ موضوع: فلسفه عملی؛ زبان: فارسی؛ نوع خط: نستعلیق شکسته؛ ۲۲۴ برگ؛ ۱۷ سطری؛ آغاز: الحمدلله... اما بعد بدان که این کتابی است که جمع شده است در عالم... توضیحات: اثری است در ارشاد و موعظه که نگارنده در آن سخنان انبیا، اصحاب، اولیاءالله و مشایخ را در یک مقدمه و هشتادوچهار باب آورده است» (مرکز میکروفیلم نور، ۱۳۸۹: ۳۴).

### ۲-۳-۴. نسخه موزه ایران باستان

این نسخه با شماره ۳۵۹۲، در کتابخانه مجموعه موزه ملی ایران نگهداری می‌شود. مشخصات این نسخه بر پایه فهرست کتابخانه بدین قرار است: «کتاب در علم تذکره و موعظه/ نام نویسنده: نامعلوم؛ کاتب: غیاث‌الدین بن ابراهیم معلم بلگجانی؛ به خط نستعلیق؛ عناوین شش صفحه اول به سنگرف؛ کاغذ متن: خانبالغ؛ جلد: تیماج تریاکی ضربی مقوایی بالولا؛ در ۴۴۰ صفحه؛ اندازه ۳۲/۲×۲۱/۱. آغاز: و به نستعین. الحمدلله القدیم الفاطرالعظیم القادر القاهر الغنی الغافر... اما بعد بدان که این کتاب است که جمع شده است در علم تذکره و موعظه و مبوب شده است به هشتادوچهار باب و هر بابی به آیتی از کلام باری حق

سبحانه و تعالی کردیم و به اخبار صاحب شریعت محمدالمصطفی... و بعد از آن گفتار صحابه و اولیاء و اثر ایشان... و حکایات مشایخ. انجام: گفت بس اینکه گفتی والله اعلم بالصواب (نوشته روز پنجشنبه ۱۶ ع ۹۸۷/۲) (دانش‌پژوه، ۱۳۴۱: ۲۱۳ و ۲۱۴؛ ریاضی، ۱۳۷۴: ج ۱، ۲۱-۲۳).

### ۲-۳-۵. نسخه کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی

این نسخه در کتابخانه بزرگ آیت‌الله مرعشی نجفی به شماره ۲۵۹۸ در فهرست‌نامه با این مشخصات ثبت شده است: «احادیث و اخبار (اخلاق - فارسی) / از ابوالبرکات محمد بن احمد حسینی؛ زبان کتاب: فارسی؛ موضوعات: اخلاق؛ تاریخ کتابت: ۲۷ صفر ۱۲۶۷؛ بخش‌بندی: پنجاه‌وشش باب کوتاه است در اخبار و احادیث اخلاقی مروی از طریق اهل سنت، و بعضی از داستان‌های زهاد و عباد و عرفا. آغاز: الحمد لله القديم الفاطر العظیم القوی القاهر... این مشتمل است بر اخبار رسول و به موعده بزرگان و خداوندان؛ انجام: و نیز حضرت رسول گفت بسیار بشارت است کسی را فرزند او وجود آید بگوید لاحول و لا قوة الا بالله...؛ به خط نستعلیق، عبارت‌های عربی نسخ؛ عناوین و نشانی‌ها شنگرف؛ روی برگ اول مهر مربع «قهرمان» دیده می‌شود؛ جلد: مقوایی عطف تیماج قهوه‌ای؛ ۹۴ گ، ۱۴ س، ۱۵×۲۱ سم» (حسینی اشکوری، ۱۳۵۸: ج ۷، ۱۸۴).

### ۲-۳-۶. نسخه کتابخانه احمدیه حلب

این نسخه مربوط به کتابخانه الأحمديه شهر حلب سوریه با شماره ۱۳۸۹ است که هم‌اکنون در بخش نسخه‌های خطی مکتبه الاسد الوطنیه به شماره ۱۴۶۷۲ نگهداری می‌شود. مشخصات مربوط به نسخه در سایت کتابخانه اسد الوطنیه این‌گونه ثبت شده است: «عنوان المخطوط: الغرر والذرر؛ نسخه مجهولة المؤلف؛ الوصف المادی: ۱۳۲ ورقة، ۲۵ س، ۱۷×۲۵ سم؛ کتبت رؤوس المواضع بالمداد الأحمر؛ النسخ: بابا شاه بن شهاب بن جلال‌الدین العطار الهمدانی؛ تاریخ النسخ الهجری: ۸۸۴؛ عائدية المخطوط: سوریه: المکتبه الأحمديه، حلب؛ الموضوع: فارسی» (عائدية المخطوط، ۱۳۸۹ق).

## ۷-۳-۲. نسخه کتابخانه قادریه بغداد

این نسخه در بخش اول مجموعه شماره ۱۴۱۰ در کتابخانه مزار عبدالقادر گیلانی (بغداد) آمده و در فهرست کتابخانه با این مشخصات به ثبت رسیده است: «الغرر و الدرر/ تألیف: محمد بن احمد بن محمد الحسینی، ابی البرکات؛ بالفارسیة و هو فی المواعظ والحکم؛ رتبه علی اربعة و ثمانین باباً (کشف الظنون: ۱۲۰۲)؛ اوله: باب پنجاه و دیم: در فضیلت ماه عاشور؛ و آخره: جاهلان است که نوم العالم خیراً من...؛ الأوراق: ۱-۱۹؛ ۱۶ سطر» (رؤوف، ۱۹۷۴: ج ۵، ۷؛ نیز نک: دانش‌پژوه و افشار، ۱۳۵۳: ج ۷، ۵۲۸).

## ۸-۳-۲. نسخه کتابخانه آیت‌الله گلپایگانی

این نسخه به شماره ۲۶۷۴-۱۴/۱۲۴ در بخش نسخه‌های خطی کتابخانه آیت‌الله گلپایگانی نگهداری می‌شود. مشخصات ثبت شده در فهرست کتابخانه بدین قرار است: «عنوان: عرفان و اخلاق (عرفان و تصوف - فارسی) / رساله مهمی است از یکی از عارفان و واعظان سده ششم هجری. او کتابش را به باب‌های کوتاهی تقسیم کرده و در هر باب ابتدا آیه‌ای، بعد حدیث نبوی با ذکر سلسله‌سند خود به حدیث می‌آورد. پس از آن حدیث را به فارسی ترجمه و در مضمون آن مطالبی از صحابه و بزرگان عرفان و تصوف می‌آورد... مؤلف، رساله را برای عموم مردم و برای وعظ و اندرز نوشته و ترتیب مطالب و ابواب آن مانند کتاب‌های مرسوم آن عصر نیست» (صدرایی خویی و حافظیان، ۱۳۸۸: ج ۵، ۲۸۸۷).

## ۴-۲. انتخاب نسخه پایه پژوهش

گردآوری تصاویر همه نسخه‌های شناسایی شده کتاب از سراسر جهان، کاری بس دشوار است و با همه تلاش‌ها تصویر نسخه‌های خطی کتابخانه احمدیه حلب و قادریه بغداد، هنوز دستیاب نشده است. نگارندگان پس از به دست آوردن تصاویر شش نسخه از نسخه‌های موجود، به بررسی آن‌ها پرداختند و با توجه به ویژگی‌های خاص نسخه کتابخانه مجلس (از جمله کامل بودن، کم‌غلط بودن و قرار داشتن آن در شمار دو نسخه اقدم) آن را به‌عنوان اصح نسخ برگزیدند.

## ۲-۴-۱. ویژگی‌های رسم‌الخطی و املائی نسخه پایه

نبود قواعد و اصول رسم‌الخط میان پیشینیان، اعم از اهل فضل و نسخه‌نویسان و کاتبان، نه تنها برخی از صورت‌های دستگاه صوتی زبان فارسی را به ورطه فراموشی سپرده و پژوهش‌های گونه‌شناسی این زبان را دشوار ساخته است، بلکه از نظر شناخت دقیق نسخه‌های دوره‌های نسخه‌نویسی نیز دشواری‌هایی خلق کرده است؛ به نحوی که نسخه‌های خطی فارسی را حتی در حدود نسخ هر صد سال نمی‌توان بر مبنای رسم خط آن‌ها گروه‌بندی کرد؛ ولی در مجموع نسخ موجود به لحاظ چگونگی کتابت برخی حروف، خاصه چهار حرف فارسی «پ»، «چ»، «ژ» و «گ»، و دیگر ویژگی‌ها، شناسه‌هایی از ادوار نسخه‌نویسی دیده می‌شود که می‌توان بر اساس آن‌ها نسخه‌های کهن را که در میانه سده‌های ۴ تا ۸ قمری نسخه‌نویسی و استنساخ شده‌اند، از نسخه‌های متأخر که پس از نیمه دوم سده ۹ قمری کتابت گردیده‌اند ممتاز کرد (مایل هروی، ۱۳۹۵: ۲۷۲؛ نیز نک: اصغری هاشمی، ۱۳۸۸: ۵۱۳-۵۲۷).

در اینجا به برخی از ویژگی‌های رسم‌الخطی و املائی غررِ ڈرر (نسخه مجلس) می‌پردازیم.

۱. نوشتن حروف «پ»، «چ» و «گ» به صورت «ب»، «ج» و «ک»، مانند:

مرد، خاسر و بشیمان باز کردید (غررِ ڈرر، برگ ۶۱ ر).

ساعتی بنشست در میان کورستان‌ها و ما کرد بر کرد وی نشستیم (همان: برگ ۳۱ ر).

روزی در بصره می‌گذشت کودکی را دید که بلبل را گرفته بود و بای‌ها به ریسمان بسته

(همان: برگ ۱۳۷ پ).

به هیچ کس به چشم حقارت نباید نگاه کردن (همان: برگ ۱۷۰ ر).

۲. جدا نوشتن نون نفی و نهی در بعضی از افعال، مانند:

سر خویش بر صالحان عرضه کن اگر نه پذیرند بدان که تو نه صالحی (همان: برگ ۲۲ پ).

نه بیند که چون کسی از شما خشم گیرد چشم‌هایش سرخ شود و رگ‌هایش بیاماسد

(همان: برگ ۸۷ ر)؟!

۳. جدا آوردن بای ابتدای افعال در بعضی موارد، مانند:

جبرئیل گوید: یا مالک! طبق از روی دوزخ بردار تا دوزخ را به بینم (همان: برگ ۴۴ ر).  
دست راستش پینه وی زند و از سوی چپش بیرون آرند به سلسله آتشین به بندند  
(همان: برگ ۴۲ پ).

۴. حذف الف ضمیر «او» و ضمیرهای اشاره «این» و «آن» و «ایشان» در اتصال به کلمه  
پیشین، مانند:

روزی به در آن سرای بگذشت نظرش در وی آمد، واله گشت و برو فتنه شد (همان:  
برگ ۵۸ ر).

هر آن قومی که امر به معروف به جای بگذارد و از منکر نهی نکند، حق تعالی پادشاه  
بیدادگر بریشان مسلط کند (همان: برگ ۵۹ پ).

درین راه چنان رو که به درگاه وی تو را راه باشد (همان: برگ ۲۲۵ پ).

۵. نوشتن «ه» به جای «ای» در کلمات مختوم به «ه»، مانند:

شهقه بزد و بیفتاد و از هوش بشد (همان: برگ ۲۱ ر).

می خواهم که ذره محبت خویش به دل من ارزانی دارد (همان: برگ ۱۸۸ ر).

۶. حذف علامت مد از بالای «آ»، مانند:

چون اواز او عبدالله بشنید گفت: دریغا اوازی بدین خوشی (همان: برگ ۵۷ پ)!

چون شب دراید، این بنده بدان چشمه وضو باز کند و از آن درخت یک انار بخورد  
(همان: برگ ۵۳ ر).

ذوالنون مصری را گفتند: در وقت مرگ چه ارزو می کنی؟ گفت: انکه پیش از مرگ به  
یک لحظه او را بشناسم (همان: برگ ۲۹ ر).

۷. آوردن علامت مد بر بالای الف‌های میانی کلمات، مانند:

ای عابدآن! شما در بهشت روید؛ که منفعت شما از بهر تن خویش بود (همان: برگ ۱۳ ر).

ندا آید: چه کردی به آن مال به تو دادم؟ گوید: بار خدایا! رحم را باز پیوستم و به صدقه به درویشان دادم (همان: برگ ۲۱ ر).

۸. نوشتن کلمات مختوم به «تاء» گاهی به صورت تائی کشیده و گاه به شکل تائی گرد، مانند:

الهی! به عزة تو که می ترسم که هیچ کس ازیش رستگاری نیابد (همان: برگ ۴۱ ر).  
ابو عبدالله بن خفیف گوید: چهل سال زکوة فطر بر من واجب نگشت (همان: برگ ۹۴ ر).  
۹. حذف «های» غیرملفوظ پایان برخی کلمات فارسی یا فارسی شده هنگام جمع بستن آنها با «ها»، مانند:

چون شب درآمد، گور وی باز کردم و آن جامها از وی باز کردم (همان: برگ ۶۱ پ).  
هر آن کسی که گور را بسی یاد کند، گور وی روضه‌ای باشد از روضهای بهشت و هر آن کسی که ازیش غافل شود، گور وی حفره‌ای باشد از حفرهای دوزخ (همان: برگ ۳۲ پ).  
۱۰. حذف الف «است» هنگام اتصال آن به کلمه پیشین، مانند:  
مرد گفت: صوابست. راضی شد و باز گردید و از آن غیرت و خشم ساکت شد (همان: برگ ۶۱ ر).

حق شناختن همسایه واجبست؛ زیرا که فرموده خداست (همان: برگ ۷۰ پ).  
۱۱. نوشتن همزه روی کرسی «ئ» به صورت «یا»، مانند:  
آن ذکری که ملایکه نشنوند ثوابش هفتاد چندان بود که بشنوند و ذکر که به سر کنند چنان که ملایکه نشنوند فضلش چندان بود که فضل فریضه بر تطوع (همان: برگ ۱۵۰ ر).  
عرش را سیصد قایم است هر قایم چند شصت هزار بار این دنیا زیر هر قایم، شصت هزار شهرستان (همان: برگ ۱۶۱ پ).

۱۲. حذف واو از ضمیر تو هنگام چسبیدن به «را»، مانند:  
گفت: هیچ کار نکرده‌ای که ترا مزد دهم (همان: برگ ۴۷ ر).

۱۳. نوشتن «یای» منقوط به شیوه عربی در برخی موارد، مانند:

اگر دنیا را به نزد حق تعالی چندانی وزن بودی که پر پشه‌ای، هرگز به هیچ کافری شریبتی آب ندادی (همان: برگ ۸ ر).

خدای - عزوجل - چون بهشت را بیافرید گفت: الهی! مرا از بهر که آفریدی؟ گفت: از بهر کسانی که مرا پرستند و از من خدا بترسند (همان: برگ ۱۴۶ پ).

۱۴. املائی کهن برخی واژه‌ها

مردی هزارداستانی را بگرفت و چند سال او را در قفص می‌داشت و بانگ و طرب می‌کرد (همان: برگ ۹۱ ر).

رسول<sup>(ص)</sup> گفت: سه کس بوی بهشت نشنوند: بخیل و مزمّن الخمر و عاق مادر و پدر (همان: برگ ۷۱ ر).

برنایی را دیدم به مکه مجاور بود، جامه ای خَلَق پوشیده و با ما هیچ اخطلاطی نکردی (همان: برگ ۹۳ پ).

امروز سیصدوسی سال است که در این دیوار مانده‌ام و هنوز طلخی جان‌کنند از حلق من بیرون نرفته است (همان: برگ ۲۱۸ ر).

۱۵. چسباندن حرف اضافه «چه» و «که» به کلمه پس از خود، مانند:

رسول گفت: چکنند آدمی بدین دنیا که حلالش حساب است و حرامش عذاب (همان: برگ ۴ ر).

یکی کرسی دیدم نیکوتر از همه چیز، سوراخ در وی. گفتم: این کرا است؟ گفتند: این کرسی نشستگاه شوهر تو است (همان: برگ ۲۱۳ پ - ۲۱۴ ر).

۱۶. چسباندن شناسه «می» به فعل‌های گذشته، مانند:

پس چون مدتی برآمد، آن زن می‌آمد با پسر خویش و شیخ را دعا میکرد و میگفت: این از برکت دعای تو بود (همان: برگ ۱۶۴ پ).

من متحیر بماندم و متغیر شدم و دست بدیش نمیکردم و وی شفاعت میکرد که بخور و من اجابت نمیکردم (همان: برگ ۲۰۷ پ).

۱۷. به کار بردن «الف میانجی» به جای «یای میانجی»، مانند:

از آن وقت، باز مرا لرزه گرفته است و استخوانهام از هم باز می شود (همان: برگ ۲۷ پ).

هرکه با توانگران نشیند، دوستی دنیااش زیادت شود (همان: برگ ۱۸ پ).

حق تعالی ندا کند که: ای دنیا! دانی کجانند آن پادشاهان و فرعونان و جباران! کجانند آن‌ها که روزی من می خوردندی و دیگری را پرستیدندی (همان: برگ ۳۶ ر)؟

۱۸. چسباندن حرف اضافه «را» به کلمه پیش از خود

رسول<sup>(ص)</sup> فرمود: هرکه در یک روز صد بار بر من صلوات فرستد، حق سبحانه و تعالی ویرا حاجت روا کند، هفتاد در آخرت و سی در دنیا (همان: برگ ۱۵۷ ر - ۱۵۷ پ).

هرکسی آن مراد و حاجت که بودش بخواهد، خدای - عزوجل - همرا حاجت‌ها روا کند (همان: برگ ۴۶ ر).

۱۹. آوردن الف مقصوره در برخی اسامی، مانند:

سفین ثوری گفته است: به زبان خویش چیزی نگویی که دندان خود بشکنی؛ که کلید خیر و شر، همه زبان است (همان: برگ ۹۰ پ).

چنین آورده‌اند که: لقمن حکیم پیش داود می‌رفت سالی و از وی علم و حکمت می‌آموخت (همان: برگ ۹۱ ر).

۲۰. واژه‌هایی که به «های» بیان حرکت ختم می‌شود، در تبدیل شدن به اسم مصدر، به جای حذف «ه» و اضافه شدن «گی» به آخر آن‌ها، «ه» باقی می‌ماند و «ای» به انتهای واژه افزوده می‌گردد:

کراهیت داشتم که من و عیالانم پیش از ایشان چیزی خوریم، بر پای بایستادیم قدح در

دست و انتظار می‌کردم و کودکانم از گرسنه‌ای بانگ می‌داشتند و با ایشان ندادم (همان: برگ ۲۱۰ ر).

دل‌هاشان مسوزان؛ که بسا تشنه‌ای که در ماه رمضان برده‌اند (همان: برگ ۴۳ پ).

۲۱. تقطیع کلمات پایان سطرها: در بسیاری از سطرها زمانی که کاتب به پایان سطر رسیده، اگر کل کلمه در آن قسمت جا نشده، کلمه را تقطیع کرده و بخشی از حروف آن را به ابتدای سطر بعد منتقل کرده است، مانند:

«بهترین و فاضل‌ترین بقعتی بر روی زمین، مکه است و اول کسی که به خانه طواف کرد، ملا یکتان بودند» (همان: برگ ۱۶۹ ر).

اگر من آن به رضای تو کردم دریچه‌ای در این غار کن که آفتاب بدیش ببینم. در ساعت سورا خی در آن غار بود و آفتاب بدیش درآمد (همان: برگ ۲۱۰ ر).

### ۳. نتیجه‌گیری

نویسندگان و ادیبان متقدم فراوانی در حوزه ادبیات ظهور کردند که با وجود پدید آوردن متون زیبای عرفانی و اخلاقی، متأسفانه ناشناخته مانده‌اند و آثارشان تا عصر کنونی، به دست محققان و ادب‌دوستان نرسیده است! هدف این نوشتار، شناساندن یکی از این نویسندگان، یعنی ابوالبرکات محمد بن احمد حسینی سمرقندی، بررسی اجمالی کتابش غرر درر و معرفی نسخه‌های خطی این کتاب است. نکاتی که بر اساس مرور یافته‌های این پژوهش به دست آمد، عبارت‌اند از:

۱. اهمیت کتاب غرر درر ابوالبرکات حسینی سمرقندی به‌عنوان کتابی اخلاقی - روایی (اخلاق نقلی) غیرقابل انکار است؛ اثری که اکنون با گذشت قرن‌ها از نگارش آن، مورد توجه و تصحیح قرار گرفته است.

۲. از نظر اعتقادی و کلامی، می‌توان حسینی سمرقندی را «صوفی متشرع سنی‌مذهب ماتریدی» دانست که ارادت خاصی نیز به اهل بیت پیامبر<sup>(ص)</sup> داشته است.

۳. با جست‌وجو در کتب تذکره، تاریخ ادبیات و طبقات، تا کنون هیچ رد و نشانی از ابوالبرکات حسینی سمرقندی و کتابش *غرر درر* یافت نشد. در متن کتاب نیز اشاره‌ای به تاریخ نگارش کتاب نشده است؛ اما از شواهد تاریخی موجود در کتاب از جمله ذکر مشایخ روایت مؤلف، می‌توان حدس زد که تولد او نمی‌تواند پس از ۴۶۵ هجری اتفاق افتاده باشد.

۴. با بررسی متن نسخه‌ها و سلسله‌سندها به سیزده استاد و شیخ روایت حسینی سمرقندی دسترسی پیدا می‌شود که بیشتر آن‌ها در قرن پنجم هجری می‌زیسته‌اند. همچنین با بررسی شخصیت‌هایی که در کتاب از آن‌ها یاد شده است (چون صوفیان و محدثان و...) مشخص شد که همگی آن‌ها دوران حیاتشان تا اوایل قرن ششم هجری بوده است. در نتیجه، گمان می‌رود نویسنده، کتاب را در اواخر قرن پنجم هجری یا حداکثر، اوایل قرن ششم نوشته است.

۵. *غرر درر* از لحاظ ساختار و محتوا به سبک کتاب *تنبيه الغافلین* ابواللیث سمرقندی تدوین شده است.

۶. با بررسی فهرست نسخه‌های خطی و عکسی کتابخانه‌های ایران و نیز دیگر کشورها، هشت نسخه خطی از کتاب *غرر درر* شناسایی شد.

۷. نسخه *غرر درر* موجود در کتابخانه بوسای ترکیه، به‌اشتباه نسخه «*غرر و درر*» حسینی سمرقندی معرفی شده است؛ درحالی‌که نگارندگان این سطور پس از مشاهده و مطالعه نسخه بوسا دریافتند که این نسخه، «*غرر درر*» دیگری از نویسنده‌ای نامعلوم است.

#### پی‌نوشت‌ها

۱. نک: محمدی ری‌شهری، ۱۳۹۷: ج ۱، ۲۵۱-۲۷۵ و ۳۶۱-۳۶۶؛ سیوطی، ۱۴۱۵: ج ۱، ۴۱۳-۴۹۱ (کیفیه سماع الحدیث و تحمله).

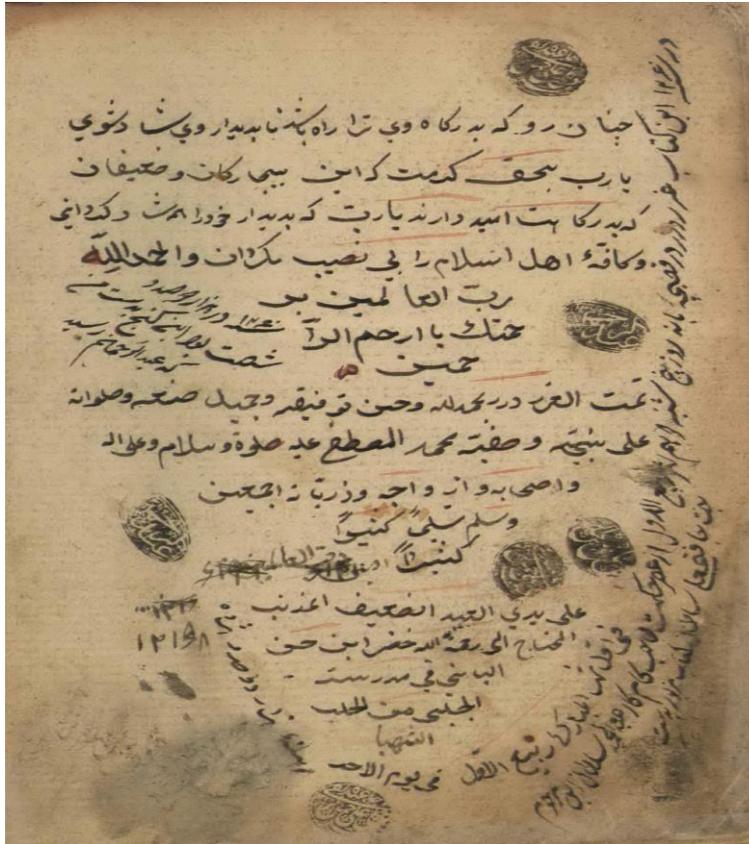
۲. مانند کتاب‌هایی چون *کتاب الزهد* حسین بن سعید اهوازی (م بعد از ۲۵۴ق)؛ *المحاسن* احمد بن محمد بن خالد برقی (م ۲۷۴ق)؛ *مکارم الأخلاق* ابن ابی‌الدنیا (م ۲۸۱ق)؛ *تنبيه الغافلین*

فی الموعظة بأحاديث سيد الأنبياء و المرسلين و بستان العارفين ابواليث سمرقندی (م ۳۷۳ق)؛  
الرسالة التشريعية ابوالقاسم قشيري (م ۴۶۵ق).

### پیوست‌ها



تصویر ۱: صفحه اول نسخه پایه پژوهش (کتابخانه مجلس شورای اسلامی)



تصویر ۲: صفحه آخر نسخه پایه پژوهش (کتابخانه مجلس شورای اسلامی)

## منابع

۱. اصغری هاشمی، محمدجواد (۱۳۸۸)، شیوه‌نامه تصحیح متون (راهنمای تحقیق و احیای متون خطی)، قم: دلیل ما.
۲. حسینی اشکوری، سید احمد (۱۳۵۸)، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه عمومی حضرت آیت‌الله مرعشی نجفی، زیر نظر سید محمود مرعشی، قم: کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی.

۳. حسینی اشکوری، سید جعفر (۱۳۸۳)، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه میرزا محمد کاظمینی (یزد - ایران)، قم: مجمع ذخایر اسلامی.
۴. حسینی سمرقندی، محمد بن احمد (تاریخ کتابت: ۱۲۶۷ق)، احادیث و اخبار [نسخه خطی]، قم: کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی، شماره ثبت: ۲۵۹۸
۵. — (تاریخ کتابت: ۱۲۱۶ق)، غررِ درر [نسخه خطی]، تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره ثبت: ۵۱۱۵۱۶ (۳۹۹۹۳-۱۰-IR).
۶. — (تاریخ کتابت: ۱۲۴۶ق)، غرر و درر [نسخه خطی]، یزد: کتابخانه میرزا محمد کاظمینی، شماره ثبت: ۴۶۳.
۷. دانش‌پژوه، محمدتقی و حاکمی، اسماعیل (۱۳۶۲)، نشریه کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران (جلد ۱۱ و ۱۲)، تهران: دانشگاه تهران.
۸. دانش‌پژوه، محمدتقی و افشار، ایرج (۱۳۵۳)، نشریه نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، تهران: دانشگاه تهران.
۹. دانش‌پژوه، محمدتقی (۱۳۴۱)، فهرست نسخه‌های خطی موزه ایران باستان، تهران: دانشگاه تهران.
۱۰. درایتی، مصطفی (۱۳۹۱)، فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا)، تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
۱۱. راهی، فخرالدین (بی تا)، غررِ درر، دهلی: کتابخانه دکتر ذاکر حسین، شماره ثبت: B۲۱۰ [نسخه خطی].
۱۲. رودگر، محمدجواد (۱۳۸۳)، «گذری بر منابع و مسلک‌های اخلاقی اسلامی»، کتاب نقد، شماره ۳۰، ۱۳۲-۱۵۴.
۱۳. رؤوف، عبدالسلام (۱۹۷۴م)، الآثار الخطیة فی المكتبة القادرية فی جامع الشیخ عبدالقادر الگیلانی ببغداد، بغداد: دارالعربية للموسوعات.

۱۴. ریاضی، محمدرضا (۱۳۷۴)، فهرست میکروفیلم‌ها و نسخ خطی موزة ملی ایران، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
۱۵. زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۵۶)، یادداشت‌ها و اندیشه‌ها، تهران: جاویدان.
۱۶. سمرقندی حنفی، نصر بن محمد (۱۴۰۹ق)، تنبیه الغافلین فی الموعظة بأحادیث سید الأنبياء و المرسلین، بیروت: مؤسسة الکتب الثقافیه.
۱۷. سیوطی، جلال‌الدین (۱۴۱۵ق)، تدریب الراوی، تحقیق ابو قتیبه نظر محمد الفاریابی، ریاض: مکتبه الکوثر.
۱۸. صدراپی خویی، علی و حافظیان، ابوالفضل (۱۳۸۸)، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه عمومی آیت‌الله گلپایگانی، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، مشهد: مؤسسه فرهنگی پژوهشی الجواد.
۱۹. عائیده المخطوط (۱۳۸۹ق)، حلب: المکتبه الأحمديه، محفوظ فی دمشق: مکتبه الأسد.
۲۰. کامروز (آتابای)، بدری (۱۳۵۶)، فهرست کتب ادبی - عرفانی خطی کاخ گلستان، تهران: کاخ گلستان.
۲۱. مایل هروی، نجیب (۱۳۹۵)، تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی، تهران: سوره مهر.
۲۲. محمدی ری‌شهری، محمد (۱۳۹۷)، شناخت‌نامه حدیث، با همکاری جمعی از پژوهشگران، قم: دارالحدیث.
۲۳. مرکز میکروفیلم نور (ایران - هند)، (۱۳۸۹)، فهرست میکروفیلم نسخه‌های خطی فارسی و عربی کتابخانه دکتر ذاکر حسین، جامعه ملیة اسلامیة دهلی نور، دهلی نو: مرکز میکروفیلم نور.
۲۴. مناوی، محمد عبدالرئوف (۱۹۹۹م)، طبقات الصوفیه (الکواکب الدریه فی تراجم الساده

- الصوفیة)، تحقیق و تصحیح محمد ادیب الجادر، بیروت: دار صادر.
۲۵. منزوی، احمد (۱۳۸۲)، فهرست‌واره کتاب‌های فارسی: فلسفه و اخلاق، تهران: مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی.
۲۶. نامعلوم (تاریخ کتابت: ۹۸۷ق)، کتاب در علم تذکره و موعظه [نسخه خطی]، تهران: موزه ایران باستان، شماره ثبت: ۳۵۹۲.
۲۷. نامعلوم (تاریخ کتابت: قرن ۱۳ق)، عرفان و اخلاق [نسخه خطی]، قم: کتابخانه آیت‌الله گلپایگانی، شماره ثبت: ۱۴/۱۲۴-۲۶۷۴.
۲۸. نظری، محمود (۱۳۹۲)، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.